

ТРУДОВА ЕМІГРАЦІЯ ІЗ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У ФРАНЦІЮ (1919-1939 рр.)

Визначальним центром міжвоєнної трудової імміграції, куди в пошуках роботи стікалися переселенці з Польщі взагалі і Західної України зокрема, була Франція. Таку ситуацію зумовило соціально-економічне і демографічне становище обох країн. Французька митрополія за роки Першої світової війни втратила 1315 тис. осіб вбитими (серед них 27 % чоловіків у віці від 18 до 27 років). До цього списку слід додати 2,8 млн. поранених, 0,5 млн. хворих, 600 тис. калік¹. Матеріальні збитки країни*, спричинені війною, становили 35 млрд. золотих франків². Окрім цього, для Франції у 1918-1939 рр. характерним є надзвичайно низький натуральний приріст населення, за яким вона посідала одне з останніх місць у Європі³. Усі ці фактори, разом взяті, призвели до різкого звуження ринку робочої сили, нестача якої поступово стала основною проблемою. Від її розв'язання залежало майбутнє економіки країни. За таких обставин масова імміграція стала для Франції життєвою необхідністю і єдиним виходом зі становища, що склалося. Окрім традиційних країн еміграції (Італія, Бельгія, Іспанія), французькі урядові чинники особливу увагу звернули на Польщу, яка мала значний еміграційний потенціал. Для її економіки характерним було величезне аграрне перенаселення, що становило близько 5 млн. осіб⁴, з яких 1,5 млн. осіб – на Західній Україні⁵. У містах панувало безробіття⁶. Разом з тим, Польська держава у 1918 – 1939 рр. вирізнялася високим натуральним приростом, який складав 15 % щорічно, і її населення впродовж розглядуваного періоду зросло на 7,7 млн. осіб⁷. У таких умовах, як стверджує польський історик Веслав Слядковський, спрацював класичний еміграційний механізм – “притягування і виштовхування”⁸.

На початку 1919 р. уряди обох країн розпочали в Парижі переговори, які завершилися 3 вересня 1919 р. підписанням варшавської “Конвенції у справах еміграції та імміграції”⁹. Цей документ визначив польсько-французькі стосунки у справі еміграції на весь міжвоєнний період. В його основу лягла засада свободи еміграції та імміграції. Однак вона (свобода – С.К.) могла обмежуватися, “якщо економічна ситуація однієї з країн цього вимагала”¹⁰. Загалом конвенція передбачала: 1) колективне контрагування робітників коштом підприємств іншої країни; 2) робітники-іммігранти при однакових затратах праці отримуватимуть таку ж винагороду, як і місцеві робітники тієї самої категорії; 3) не вимагатиметься жодних спеціальних дозволів від робітників або їх родин, що виїжджають індивідуально до іншої країни з метою пошуку праці; 4) в кожній з обох країн існуюча влада забезпечуватиме опіку над робітниками і стежитиме за дотриманням щодо них діючого на її території законодавства; 5) уряд країни, в якій перебувають роботодавці, зберігає за собою право визначати місцевості, в які будуть скеровані робітники; 6) уряди обох країн за взаємною згодою встановлюють кількість і категорії робітників, які підлягатимуть колективному контрагуванню; 7)

---

* Зруйновано 790 тис. будинків, 22900 фабрик, 4800 км залізничних колій, 58 тис. км шосейних доріг, 1 тис. км каналів.

контрактування робітників в Польщі відбуватиметься виключно через Державні управління посередництва праці і опіки над емігрантами, у Франції – через Державні управління посередництва праці; 8) законтрактовані робітники перед виїздом підлягатимуть кваліфікації офіційною місією уряду, на території якого будуть працевлаштовані¹¹. Окремі положення вказаного документу були уточнені протоколом польсько-французьких переговорів, підписаним у Парижі 3 лютого 1925 р.¹²

На думку багатьох дослідників, конвенція від 3 вересня 1919 р. і протокол від 3 лютого 1925 р. були більш корисними для Франції, ніж для Польщі. Поступливість польської сторони особливо виявлялася в питаннях селекції емігрантів і опіки над ними. Причина такої ситуації, на думку польського дослідника Генрика Яблонського, крилася у факті політичного і економічного підпорядкування Польської держави Франції¹³. Разом з тим, слід відзначити, що в конвенції від 3.09.1919 р. польська сторона зберегла за собою право визначати місцевості, де мали відбуватися колективні рекрутації робітників¹⁴. Це положення було особливо важливим для західноукраїнського регіону, оскільки давало можливість польським властям впливати на національний склад емігруючих.

Конвенція від 3 вересня 1919 р. не врегулювала питань соціальної опіки іммігрантів. З огляду на це 14 жовтня 1920 р. була підписана “Конвенція з питань допомоги та соціальної опіки”¹⁵. Вона зрівняла польських емігрантів з французькими робітниками у справі асигнувань з фонду соціального страхування (пенсії по старості, пенсії вдовам і сиротам). Цей документ також передбачав надання польським емігрантам допомоги у випадку хвороби нарівні з французькими робітниками (*égalité de traitement*).

Суттєвим доповненням до вищевказаних угод була консульська конвенція укладена між Польщею і Францією 30 грудня 1925 р.¹⁶ Згідно з нею на консульські установи* обох держав, окрім регламентованих функцій, покладалися зобов'язання стежити за дотриманням еміграційних угод, організувати опіку над громадянами своїх країн, вимагати відшкодувань за нещасні випадки на виробництві, видавати паспорти, відкривати візи та інше¹⁷. Однак з волі французьких властей вказані приписи носили більше декларативний, ніж обов'язковий характер¹⁸.

Усі вищевказані польсько-французькі документи створювали правове підґрунтя для еміграції з Польщі у Францію. Відповідальними за їхнє втілення в життя з французької сторони було Міністерство праці та Міністерство сільського господарства. Окрім цього, у Польщі розміщувався спеціальний орган – Французька місія працевлаштування (*Missions Françaises de la Main d'Oeuvre*) (далі – Французька місія), яка з 1921 р. тісно співпрацювала з різними об'єднаннями французьких роботодавців, а саме: Центральним комітетом французьких кам'яновугільних шахт, Центральним об'єднанням спілок роботодавців спустошеного округу, Комітетом ливарників і залізорудних шахт сходу, Центральною конференцією сільськогосподарських спілок, Спілкою цукровиробників¹⁹. У 1924 р. роботодавці зазначених об'єднань утворили акціонерну спілку – Центральне імміграційне товариство (далі – ЦІТ), яке невдовзі повністю перебрало у свої руки рекрутацію, виробничу селекцію і транспортування емігрантів²⁰.

Зважаючи на швидке зростання еміграції у 1925 р., згідно з положеннями конвенції від 3 вересня 1919 р., утворено польсько-французьку Дорадчу комісію. Її головним завданням було встановлення щорічного контингенту емігрантів, який після

---

* На території Франції консульства Польщі були у наступних містах: Париж, Бордо, Гавр, Ліль, Ліон, Марсель, Ніцца, Страсбург.

схвалення Міністерством праці і суспільної опіки Польщі розподілявся між відповідними управліннями посередництва праці. Комісія приймала також різного роду ухвали, які носили лише дорадчо-рекомендаційний характер і, як правило, до уваги не бралися²¹.

Найвищим органом, який відповідав за здійснення еміграції з польської сторони, було Міністерство праці та суспільної опіки (далі – МПіСО), репрезентоване Еміграційним управлінням (далі – ЕУ) та департаментом посередництва праці²². Після їхньої ліквідації в 1932 – 1933 рр. ця проблема перейшла до відання відповідних структур Міністерства закордонних справ²³ та Еміграційного синдикату²⁴. Вищезазначені інституції мали свої відповідні представництва на місцях. У Західній Україні такими були Експозитури (представництва) ЕУ у Львові і Бресті над Бугом²⁵ та державні управління посередництва праці (далі – УПП). Останні було відкрито у всіх воєводських центрах, а також у Дрогобичі та Рівному²⁶. Кожному з них підпорядковувалась певна кількість повітів на території відповідного воєводства. Виняток становило тільки Львівське управління, до якого належали Львівський, Бібрський, Городоцький, Яворівський, Рава Руський, Рудківський, Сокальський, Жовківський повіти Львівського воєводства, а з 1929 р. – Перемишлянський, Радехівський, Кам’янка Струмилівський повіти Тернопільського воєводства²⁷. Така ситуація зумовлювалася значною віддаленістю вказаних повітів від УПП в Тернополі²⁸.

УПП на західноукраїнському ґрунті зосереджували в своїх руках весь еміграційний механізм і несли відповідальність за організацію еміграції з часу реєстрації емігрантів до їхньої кваліфікації та прибуття на збірні станції. У випадку виникнення непередбачуваних обставин вони апелювали до місцевих експозитур ЕУ, а через них і до французького консульства у Львові (відкрите у березні 1921 р.)²⁹. У період з кінця 1919 р. до серпня 1920 р. емігрантів із Західної України направляли до збірної станції у Варшаві (готель на Повонжках)³⁰. Згодом її перенесли до Ченстохови, а звідти до Познані³¹. У 1923 р. на вимогу французької сторони збірну станцію із Познані перемістили до Вейгерово (неподалік від Гдині), а на початку 1924 р. створено додаткову станцію в Мисловіцах (недалеко від Кракова)³². До останньої скеровувались емігранти із Львівського, Станіславівського, Тернопільського і Волинського воєводств³³. Що стосується вихідців із Полісся, то вони проходили кваліфікацію у Вейгерово³⁴. Обидві збірні станції перебували у крайньо занедбаному стані і не відповідали елементарним санітарним вимогам. З цього приводу газета “Robotnik” писала: “Збірна станція в Мисловіцах – це образ злиднів і розпачу. Дах будинку, що раніше був складом, протікає. У чотирьох брудних кімнатах встановлено понад 200 трьохповерхових ліжок, де можна розмістити щонайбільше 500 чол. Тим часом прибувають транспорти по 1000 чол., які змушені очікувати три-чотири дні на від’їзд до Франції”³⁵.

На збірних станціях емігранти проходили медичний огляд лікарями Французької місії (жінки, окрім того, підлягали огляду гінеколога)*. Тут також визначали їх професійний рівень (шляхом запитань і відповідей або на основі посвідчень з попереднього місця праці чи закінчених професійних курсів)³⁶. У випадку, коли рівень освіченості емігранта відповідав встановленим вимогам, з ним укладали річний контракт праці, на підставі якого він отримував безкоштовний закордонний паспорт з візою Французького консульства. Після підписання контрактів емігранти переїжджали у Францію за кошти роботодавців: із Мисловіц – залізницею, через Чехію і Німеччину або морським шляхом – з Гданська (з 1925 р. – з Гдині³⁷) до Гавру чи Дюнкерка³⁸.

---

* З 1925 р. медичний огляд емігрантів міг відбуватися у місцевих УПП або французьких консульствах.

Збірним пунктом на французькій території для емігрантів з Полісся був робітничий табір в Гаврі, а із Львівського, Станіславівського, Тернопільського і Волинського воєводств – табір у м. Туль (Лотарінгія)³⁹. Влучну характеристику останньому дав селянин з Тернопільського повіту. Він писав: “На початку грудня 1924 р. ми приїхали до робітничого табору в Туль (справжнісінький Вавілон), де перебували люди щонайменше 20 національностей. Колишні кошари артилерії фортеці Туль були так занедбані, що аж бридко. Плач, нарікання, крик дітей, спільні бараки для дівчат і хлопців – все це викликало огиду і співчуття. Гігієна ХХ століття сюди ще не дійшла. І це має бути Франція, ота культурна Франція – скарбничка демократизму і свободи”⁴⁰.

У вказаних робітничих таборах емігранти проходили карантин і паспортний контроль, після чого їх скеровували до місць призначення⁴¹.

Під час проведення рекрутацій та оформлення виїзних документів французька сторона допускала численні порушення. Особливо значними вони були при медичному огляді емігрантів на збірних станціях. Як свідчать документи, відсоток вихідців із західного регіону, яких лікарі Французької місії з тих чи інших причин завертали, завжди був досить великим⁴². Не випадково, сучасники називали процедуру лікарських оглядин у Мисловіцах “людським ярмарком”⁴³. Окрім цього, частими були випадки, коли французькі консульства зволікали з відкриттям віз на основі персональних викликів, вказуючи на необхідність їхньої перевірки у Франції. “Процедура тривала досить довго, а особи, що прагнули отримати візу вже встигли полагодити свої справи на батьківщині і продати маєток”, – зазначається у документах⁴⁴. У випадку відмови – бажаної емігрувати сподівався на везіння.

Водночас урядові кола Варшави, виходячи із засад еміграційної політики в Західній Україні, намагалися максимально сприяти відходу на заробітки у Францію поляків⁴⁵. У зв’язку з цим УПП під час колективних рекрутацій масово відхиляли кандидатури українців. Наприклад, у 1924 р. по Львівському, Станіславівському і Тернопільському управліннях таких було 183 особи⁴⁶. Окрім цього, УПП на західноукраїнських землях за вказівкою МПіОС направляли на збірні станції значно більше бажаних емігрувати, ніж передбачав рекрутаційний контингент, визначений урядами Франції та Польщі⁴⁷. Прагнучи не допустити до сезонної еміграції українців, ЕУ у більшості випадків виділяло незначну кількість осіб з українського населення. Так, у квітні 1924 р. Французька місія повідомила про рекрутацію в серпні 4090 польських робітників для робіт у промисловості та на шахтах. За контрактом з Волинського воєводства було набрано лише 60 осіб⁴⁸. Таке ставлення властей до української еміграції неодноразово було об’єктом обговорення в сеймі та сенаті Польщі⁴⁹. Однак, на подібного характеру зауваження Варшава не реагувала. Більше того, ЕУ у багатьох випадках відмовляло у наданні закордонних паспортів греко-католицьким священикам, які прагнули відвідати українські робітничі осередки у Франції⁵⁰. До цього слід додати, що польська влада позбавила українських та єврейських емігрантів будь-якої опіки за кордоном. Про це красномовно свідчить лист селянина Івана Фірмана з Жидачівського повіту до редакції газети “Свобода”. Перебуваючи в нелюдських умовах на сільськогосподарських роботах неподалік від Парижа, він звернувся за допомогою до польського консульства, але “тут довідались, що він українець і кричали йому “здихай, коли хочеш, та викидали за двері”. Ошуканий роботодавцем, не маючи коштів на проїзд, він повернувся в Галичину пішки.⁵¹ Подібних випадків було чимало.

Зловживання польських та французьких еміграційних служб спонукали населення масово користуватися різними послугами агентури та злочинних елементів. Останні віднайшли чимало способів, щоб обійти існуючі еміграційні приписи. З них найбільшого поширення набуло фальсифікування запрошень роботодавців, закордонних

паспортів та паспортних віз посольства Польщі в Парижі. Так, у 1931-1932 рр. десятки селян на Тернопільщині були ошукані братами Дмитром та Степаном Возницями, які розповсюджували фіктивні контракти праці за винагороду у 12 американських доларів кожний⁵². У цей самий період, на Поліссі поліція розкрила цілий ряд випадків фальсифікації запрошень за посередництвом польських консульств у Франції⁵³. Вершиною зловживань різного роду еміграційних посередників стала афера власника туристичного бюро в Парижі (Voyages France-Pologne) Андрія Манька⁵⁴, який за чотири роки (1934-1938 рр.) переказових операцій зумів присвоїти кошти емігрантів на суму 80 тис. франків⁵⁵. Подібним промислом займалися також різні фірми у Страсбургу, Лілі, Марселі, Тулузі та інших містах⁵⁶. Окрім цього, на території Франції було створено цілий ряд приватних підприємств, що займалися вербуванням селян і посередництвом у купівлі сільськогосподарських ферм. Так, агенти фірми “Agence Générale Agrikole” у м.Ланс “укладали фіктивні контракти з польськими селянами, з метою уможливити їм виїзд до Франції, потім контракти розривали і виманивши у емігрантів гроші, залишали їх без документів на ласку долі”⁵⁷.

Водночас, у процесі еміграційних операцій надзвичайного поширення набула торгівля живим товаром (жінками і дітьми). З цього приводу газета “Wychodźca” писала: “У Франції є 50 – 80 тис. жінок віком від 20 до 40 років – здорових і сильних. Значний відсоток з них потрапляє до будинків розпусти. Полька є синонімом проституції, а в борделях переважно чути польську мову”⁵⁸. Як свідчать документи, у 1924 р. нелегальна агентура вербувала дівчат віком до 18 років у селах Глиняни, Лашки Королівські та Ганачів Перемишлянського повіту⁵⁹. Така ж ситуація 1929 р. створювалася в околицях Львова⁶⁰. Подібні випадки були досить частими.

Незважаючи на це, Франція залишалася провідною країною, в яку емігрувало населення із Західної України. Умовно можна виділити у цьому еміграційному процесі такі етапи: 1) 1919-1925 рр.; 2) 1926-1930 рр.; 3) 1931-1936 рр.; 4) 1937-1939 рр. Кожний з них мав свої певні особливості і вирізнявся інтенсивністю еміграції та рееміграції, соціальним і національним складом емігруючих, регіонами еміграційного відпливу.

За період з 1919 по 1921 рр. у Францію емігрували незначні групи західноукраїнських заробітчан⁶¹. Таку ситуацію зумовила насамперед радянсько-польська війна 1920 р.⁶² та масова еміграція населення у США (у 1921 р. сюди переселилося з Польщі 95089 осіб)⁶³. Становище докорінно змінилося у 1922 р. (в 1921 р. конгрес США прийняв антиімміграційний закон Діллінгама)⁶⁴, коли УПП у Львові, Тернополі та Станіславові зареєстрували значну кількість бажаючих емігрувати на роботу у французькому сільському господарстві⁶⁵. При цьому, тільки у Бучацькому та Станіславівському повітах була завербована 121 особа⁶⁶. У наступному році еміграція охопила весь західноукраїнський регіон⁶⁷. Разом з тим, преса почала приносити перші повідомлення про важке становище заробітчан у Франції. В одному з них відзначалося: “Еміграція до Франції є для наших людей вбивчою. Контрактів роботодавці не дотримуються. Значну частину емігрантів висилають на тяжкі роботи до французьких колоній в Африці, де наш народ просто гине”⁶⁸. Окрім цього, французьке Міністерство внутрішніх справ на вимогу роботодавців видало розпорядження, згідно з яким іноземні робітники, що без достатніх підстав розривали контракти праці, підлягали депортації⁶⁹. Однак подібні заходи не мали чинного характеру.

У 1924 р. галицькі землі охопила справжня “французька лихоманка”. Як вказується у документах, в січні-березні 1924 р. через Львівське УПП завербовано для робіт на шахтах та у промисловості 3300 осіб⁷⁰, у серпні цього ж року – 350 осіб з Дрогобича, 200 осіб зі Львова, 110 осіб з Луцька, 35 осіб з Рівного, 200 осіб зі Станіславова, 100 осіб з Тернополя⁷¹. Упродовж року з Галичини, Волині та Полісся у розглядуваному напрямку емігрувало понад 13 тис. осіб. Слід також відзначити, що на даному етапі відбулася своєрідна виробничо-еміграційна спеціалізація регіонів. Із найбільш промислово розвинутого Львівського воєводства емігрантів, як правило,

скеровували на роботу в шахти та у промисловість (заробітна плата шахтарів та промислових робітників пересічно становила 17–25 франків денно)⁷². Вихідців із Станіславівського, Тернопільського, Волинського та Поліського воєводств рекрутували здебільшого для робіт у сільському господарстві та на цукрових заводах. Такий поділ мав як негативні, так і позитивні сторони. У сільському господарстві майже постійно не вистачало робочої сили⁷³, що не можна сказати про інші галузі економіки Франції (станом на 1925 р. відбудова зруйнованих війною промислових об'єктів майже завершилася)⁷⁴.

У 1925 р. визначилася ситуація, коли французька промисловість вступила у період короткотривалої стагнації, що призвело до зменшення запиту на робочі руки у промисловості і в результаті спричинило девальвацію франка та зниження оплати промисловим робітникам⁷⁵. Однак запити на сільськогосподарських працівників залишалися такі ж, як і в попередні роки. Збільшилися рекрутаційні контингенти на Волинське воєводство, а саме на Луцький, Горохівський, Ковельський, Володимирський, Любомльський та Рівненський повіті⁷⁶. Подібна ситуація мала місце і на Тернопільщині, звідки в 1925 р. у Францію емігрувало 1656 осіб⁷⁷. Характерно, що французькі роботодавці охоче набирали для робіт у сільському господарстві жінок, оплата праці яких була значно нижчою від оплати праці чоловіків⁷⁸. Загалом, у цьому році із Польщі в розглядуваному напрямку емігрувало 36373 особи (у 1923 р. цей показник становив 70895 осіб)⁷⁹.

У 1926 р. тільки за перше півріччя із Львівського воєводства у Францію виїхало 6233 особи, що було абсолютним рекордом серед всіх воєводств Польщі⁸⁰. Загалом у вказаному році із Західної України у Францію емігрувало 16630 осіб (25 % усіх польських емігрантів), серед яких нараховувалося 10245 українців⁸¹. Більшість з них забезпечувалися роботою у сільському господарстві. Проте оплата праці у цій галузі була набагато нижчою, а умови набагато гіршими, ніж у промисловості, що призвело до масового переміщення заробітчанин у міста. З цього приводу, відомий польський дослідник еміграції Ян Розвадовський писав: “Емігрант-селянин неохоче працював у сільському господарстві і шукав всіляких можливостей, щоб змінити місце, заняття і умови праці. Зривання контрактів робітниками іноді набирало характеру стихії. Французькі суди і польські консульства були переповнені справами між роботодавцями та емігрантами”⁸². Щоб унеможливити такі явища, французьке Міністерство внутрішніх справ 30 листопада 1926 р. видало декрет про заборону іноземним сільськогосподарським робітникам змінювати місце праці та працевлаштовуватися у промисловості⁸³. Водночас, роботодавці стали практикувати вилучення в іноземних працівників їхніх особистих документів, після чого робітник не міг знайти іншої праці і “волочився від однієї місцевості до іншої, аж врешті потрапляв у руки поліції, де його карали за бродяжництво”⁸⁴.

Досягнуті на Західній Україні у 1926 р. масштаби еміграції різко знизилися впродовж 1927-1928 рр. До цього головним чином спричинилася так би мовити “перехідна криза” у Франції, яка призвела до швидкого зростання безробіття. У 1927 р. кількість безробітних у французькій промисловості, особливо в металургії, становила 1085 тис. осіб⁸⁵. З огляду на це еміграція в окремих західноукраїнських регіонах була незначною. Так, з Поліського воєводства у 1927-1928 рр. виїхало відповідно 5 і 33 особи, з Волинського – 21 і 97 осіб⁸⁶. Разом з тим, у загальному польському еміграційному русі вказаних років спостерігається відсоткове зростання кількості українців. Так, у 1928 р. українська еміграція у Францію становила 4432 особи (40,3 % усіх емігрантів із Західної України)⁸⁷. У попередні роки цей показник був значно нижчим (у 1926 р. – 31 %). Такі зміни були продиктовані, перш за все, станом ринку праці у сільському господарстві, яке, незважаючи на кризові явища в промисловості, мало велику потребу в робочій силі. Як наслідок, заохочуючи еміграцію сільськогосподарського елементу, французькі урядові чинники вдалися до примусового

звільнення та експульсії (expulsion – виселення) іноземних промислових робітників⁸⁸.

У період кризи різко погіршилося становище емігрантів, а нехтування правом “*égalité de traitement*” стало буденним явищем⁸⁹. З цього приводу газета “Український емігрант” писала: “3 наших емігрантів вижимають, як з колоніальних рабів, останні їхні сили. Вони є використовувані всіма і з усіх боків, беззахисні, у повному розумінні цього слова. Самі не можуть собі допомогти, бо на своє мінімальне прожиття (немає тут балачки про добрий заробіток) працюють в копальнях 12 годин денно, кожної хвилини наражені на смерть”⁹⁰.

З початком 1929 р. імміграційна кон’юнктура у Франції внаслідок покращення економічних показників стала швидко зростати. На неї значно вплинула світова економічна криза, яка в 1929 р. охопила більшість країн, тоді як у Франції перші її ознаки появились наприкінці 1930 р.⁹¹ Зростанню запитів на іноземних робітників сприяла, також політика уряду Італії, який у 1928 р. видав розпорядження про обмеження еміграції у Францію⁹². У відповідь на це ЦІТ значно збільшило рекрутаційні контингенти у Польщі, і зокрема на Західній Україні. Згідно зі статистичними даними, в 1929 р. тільки з одного Львівського воєводства у Францію емігрувало 15517 осіб (всього із Західної України 20132 особи)⁹³. При цьому кількість українців становила майже 50 % (9897 осіб)⁹⁴. У 1930 р. еміграційна кон’юнктура трималася приблизно на тому ж рівні (кількість емігрантів із Західної України становила 18890 осіб)⁹⁵. Цей процес був перерваний у 1931 р., коли французьку економіку “наздогнала” світова економічна криза. Вона охопила, насамперед, промисловість і торгівлю та призвела до появи величезної армії безробітних (станом на грудень 1931 р. 1381 тис. осіб)⁹⁶. За таких обставин французький уряд почав вживати радикальних заходів для обмеження імміграційного потоку. Серед них: декрет про ідентифікаційні карти для іммігрантів (травень 1932 р.)⁹⁷; декрет про депортацію іноземних робітників, які впродовж певного терміну не пред’являть посвідчення, що не притягалися до судової відповідальності (липень 1932 р.);⁹⁸ декрет про охорону французьких робітників від безробіття (серпень 1932 р.)⁹⁹, декрет про відсоток іноземних робітників в окремих галузях промисловості (вересень 1932 р.)¹⁰⁰. Усі ці приписи мали на меті утруднити доступ емігрантів до праці і тим самим змусити їх покинути Францію. Як наслідок, еміграція із Західної України була зведена до мінімуму і в 1932 р. становила всього 1953 особи¹⁰¹. Водночас зросла рееміграція.

Кризові явища в економіці Франції надзвичайно зросли у 1934-1935 рр. З цього приводу один із західноукраїнських іммігрантів у своїх спогадах відзначав: “Економічна криза досягнула апогею. Безробіття лютувало, підприємства тисячами звільняли робітників. Після страйку в Лафорест, де іноземні робітники підтримали французів, стало звучати і сіяти паніку найстрашніше слово для вуха іноземця : депортація”¹⁰². При цьому слід зауважити, що причини примусового виселення емігрантів у більшості випадків були надуманими. Тим не менше, у 1935 р. серед всіх польських реемігрантів із Франції (35500 осіб) 50 % становили депортовані¹⁰³. Цього ж року у Львівське воєводство повернулося 3133 особи, у Тернопільське – 1388 особи, у Станіславівське – 1056 осіб¹⁰⁴. Серед депортованих значним був відсоток шахтарів та промислових робітників, які 5-10 років працювали у Франції. Що стосується сільськогосподарських працівників, то серед них примусово виселених майже не було¹⁰⁵. Зважаючи на це, кількість депортованих в Західній Україні була незначною. Разом з тим еміграція із західноукраїнських воєводств у 1935 р. була невеликою і становила 495 осіб (Львівське воєводство – 387 осіб, Станіславівське – 24, Тернопільське – 83, Волинське – 1)¹⁰⁶.

Ситуація дещо змінилася в 1936 р., коли французька економіка почала виходити із кризового стану. З приходом до влади в січні 1936 р. Народного фронту, очолюваного Альбером Сарро, було припинено депортації польських іммігрантів, а сільськогосподарським працівникам дозволено змінювати місце праці¹⁰⁷. Усе це позитивно вплинуло на еміграційну кон’юнктуру в Західній Україні, звідки емігрувало

на заробітки у Францію 3380 осіб (здебільшого сільськогосподарські працівники). Серед заробітчани переважали вихідці із Львівського воєводства (2724 особи)¹⁰⁸. Разом з тим слід зауважити, що серед західноукраїнського еміграційного загалу в післякризові роки спостерігається постійне зростання кількості українців. Так, у 1935 р. вони становили майже 48 відсотків.

Позитивні тенденції в еміграційному русі спостерігались і в 1937 р., що дало можливість МЗС Польщі виступити з ініціативою створення осадницької спілки на території Франції, з основним капіталом 2 млн. франків. Вона прагнула організувати переселення якомога більшої частини сільськогосподарських працівників з Польщі, зокрема з території Західної України¹⁰⁹. Однак з приходом до влади у Франції уряду Едуарда Даладье такі ініціативи були приречені на провал. 2 травня 1938 р. він видав декрет “Про організацію контролю над іноземними робітниками”. Згідно з ним надзвичайно розширено повноваження поліції стосовно іммігрантів, а іноземці, які своєчасно не отримали ідентифікаційних карт, могли бути оштрафовані на суму 1000 франків¹¹⁰. Подібні заходи спричинили зниження еміграції. За польськими статистичними даними, в 1938 р. із Польщі у Францію виїхала 20481 особа, з яких 8610 осіб були вихідцями із західноукраїнських воєводств¹¹¹. З наближенням Другої світової війни політика французького уряду щодо іммігрантів набрала більш жорсткого характеру. У квітні 1939 р. уряд Е. Даладье видав декрет, яким було обмежено права іноземців у створенні громадських організацій, закрито окремі газети, розпочато депортації робітників, що брали участь у страйках¹¹². Подальший розвиток еміграційного руху був перерваний початком війни.

За нашими підрахунками, у міжвоєнний період із Західної України емігрувало у Францію приблизно 146184 особи. На жаль, польська статистика до 1926 р. не містить задовільних даних про рух і кількість емігрантів взагалі, і у Францію зокрема. У 1919-1925 рр. еміграція із західноукраїнських воєводств пересічно становила 21 відсоток усіх польських емігрантів (179681 особа) у Францію, тобто 37733 особи¹¹³. Більшість дослідників вважають, що у межах всього польського еміграційного загалу 5,7 % становили греко-католики, 1,8 % православні, 7,1 іудеї, решта – римо-католики¹¹⁴. На основі таких даних можна визначити, що у Францію емігрувало 10242 греко-католики, 3234 православних, 2395 іудеїв і 21862 римо-католики. Релігійні показники близькі до національних (греко-католики і абсолютна більшість православних – це українці, а римо-католики – здебільшого поляки). Отже, у вказані роки із Західної України у Францію емігрувало 13476 українців, 21862 поляки і 2395 євреїв.

Починаючи з 1926 р., можна встановити правдоподібну кількість емігрантів із Західної України на основі польської статистики (див. табл.1).

Наведені в таблиці дані свідчать, що еміграція населення Західної України у Францію за своїми масштабами не поступалася жодному еміграційному напрямку. Найбільш інтенсивною вона була у Львівському та Тернопільському воєводствах. У період з 1931 по 1935 рр. еміграція поступалася рееміграції. Загалом із Західної України виїхало у Францію майже 28 відсотків усіх польських емігрантів.

Польська статистика певною мірою дає змогу визначити структуру еміграції у Францію за віровизнанням. Конкретні дані наводяться з 1926 р. (див. табл. 2). Аналіз показує, що серед емігруючих переважали особи римо-католицького віровизнання – 47,8 % від загальної кількості емігрантів. У 1926 р., 1929 – 1931 рр. вони поступалися греко-католикам.

Структура еміграції за віровизнанням може бути підставою для визначення національного складу емігруючих, оскільки польська статистика містить дані такого характеру тільки за 1926 р.¹¹⁵ (див. табл.4).

У період з 1919 по 1925 рр. серед емігрантів із Західної України у Францію 50 % становили шахтарі та промислові робітники, а відповідно міський пролетаріат і частково селянство¹¹⁶. У 1926-1938 рр. це співвідношення змінилося: 45 % емігрантів

становили вихідці з села, 47 % – слуги та особи без означеного фаху із сільського та міського пролетаріату, 7,5 % – шахтарі та промислові робітники, 0,5 % – особи, зайняті у торгівлі¹¹⁷.

Масова еміграція із Західної України у Францію стала складовою частиною еміграційного руху в регіоні. Вона впливала на покращення матеріального становища населення краю і в умовах міжвоєнної Польщі була єдиним порятунком перед загрозою пауперизації і голоду.

Таблиця 1. Кількість емігрантів у Францію із західноукраїнських воєводств.

РОКИ	КІЛЬКІСТЬ ПО ВОЄВОДСТВАХ					РАЗОМ (чол.)
	Поліське	Волинське	Львівське	Станіславське	Тернопільське	
1926	36	578	11 691	1 036	3 289	16 630
1927	5	21	2 917	153	343	3 439
1928	33	97	8 879	397	1 148	10 554
1929	31	154	15 517	1 535	2 895	20 132
1930	195	405	14 646	1 279	2 365	18 890
1931	22	85	5 815	645	1 545	8 112
1932	7	31	1 532	95	288	1 953
1933	13	37	3 032	159	505	3 746
1934	7	27	2 741	140	345	3 260
1935	0	1	387	24	83	495
1936	17	31	2 724	173	435	3 380
1937	22	107	10 682	581	1 858	13 250
1938	2	69	6 955	378	1 206	8 610
РАЗОМ	390	1 643	87 518	6 595	16 305	112 451

Джерела: Statystyka Pracy. 1927 – 1939 pp.

Таблиця 2. Співвідношення емігрантів із Західної України у Францію за віровизнанням (у відсотках).

Рок	Кількість (чол.)	ВІРОВИЗНАННЯ (%)						Σ (%)
		Римо-католики	Греко-католики	Православні	Євангельські релігії	Іудеї	Інші	
1926	16 630	34,1	56,2	5,4	0,2	4,1	0,0	100
1927	3 439	54,9	37,7	1,9	0,2	5,3	0,0	100
1928	10 554	54,7	40,2	1,8	0,1	3,1	0,1	100
1929	20 132	45,4	45,7	6,1	0,2	2,5	0,1	100
1930	18 890	44,2	46,4	5,2	0,1	4,0	0,1	100
1931	8 112	46,4	46,6	3,5	0,2	2,3	1,0	100
1932	1 953	49,9	40,0	2,5	0,2	6,5	0,9	100
1933	3 746	45,7	44,2	1,8	0,1	7,8	0,4	100
1934	3 260	68,2	23,2	0,7	0,2	7,5	0,2	100
1935	495	70,5	21,2	1,6	0,2	6,3	0,2	100
1936	3 380	50,7	46,1	1,7	0,1	1,3	0,1	100
1937	13 250	55,0	42,4	1,7	0,1	0,6	0,2	100
1938	8 610	57,8	41,1	0,7	0,1	0,2	0,1	100

Джерела: Krysiński A. Tendencje rozwojowe ludności Polski pod względem narodowościowym i wyznaniowym w dobie powojennej // Sprawy narodowościowe. – 1931. – № 2–3. – S. 201–237; Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1927. Statystyka Pracy. 1927–1939 pp.

Таблиця 3. Співвідношення емігрантів із Західної України у Францію за віровизнанням.

Роки	ВІРОВИЗНАННЯ						Всього (чол.)
	Римо- католики	Греко- католики	Правосла- вні	Євангельсь- ькі релігії	Іудеї	Інші	
1926	5 670	9 347	898	33	682	0	16 630
1927	1 888	1 297	65	7	182	0	3 439
1928	5 773	4 243	189	11	327	11	10 554
1929	9 141	9 200	1 228	40	503	20	20 132
1930	8 349	8 765	982	19	756	19	18 890
1931	3 768	3 777	283	16	187	81	8 112
1932	974	781	49	4	127	18	1 953
1933	1 711	1 656	68	4	292	15	3 746
1934	2 223	755	24	7	245	6	3 260
1935	349	105	8	1	31	1	495
1936	1 714	1 557	59	3	44	3	3 380
1937	7 287	5 614	231	13	79	26	13 250
1938	4 974	3 543	61	8	15	9	8 610
1926- 1938	53 821	50 640	4 145	166	3 470	209	112 451

Таблиця 4. Національний склад емігрантів із Західної України у Францію.

Роки	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ				Всього (чол.)
	Поляки	Українці	Євреї	Інші	
1926	5 670	10 245	682	33	16 630
1927	1 888	1 362	182	7	3 439
1928	5 773	4 432	327	22	10 554
1929	9 141	10 428	503	60	20 132
1930	8 349	9 747	756	38	18 890
1931	3 768	4 060	187	97	8 112
1932	974	830	127	22	1 953
1933	1 711	1 724	292	19	3 746
1934	2 223	779	245	13	3 260
1935	349	113	31	2	495
1936	1 714	1 616	44	6	3 380
1937	7 287	5 845	79	39	13 250
1938	4 974	3 604	15	17	8 610
1926- 1938	53 821	54 785	3 470	375	112 451

Джерела: Krysiński A. Tendencje rozwojowe ludności Polski pod względem narodowościowym i wyznaniowym w dobie powojennej // Sprawy narodowościowe. – 1931. – № 2–3. – S. 201 – 237; Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1927; Statystyka Pracy. 1927–1939 pp.

- Smerek M. Sprawa obywatelstwa wychodźstwa polskiego we Francji // Kwartalnik Instytutu naukowego do badań emigracji i kolonizacji. – Warszawa, 1929. – Т. 1. – S. 286.
- Рубинский Ю. Тревожные годы Франции. Борьба классов и партий от Версаля до Мюнхена (1919-1939 гг.). – Москва, 1973. – С. 22.
- Bettelheim Ch. Ekonomia Francji (1919-1945). – Warszawa, 1955. – S.21.
- Landau Z., Tomaszewski J. Zarys historii gospodarczej Polski. 1918-1939. – Warszawa,

2000. – S.38.

5. Кулик А. Безработица на Западной Украине (1921-1939). Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук. – Львов, 1990. – С. 9.
6. Materjały do badań nad gospodarką Polski 1918-1939. – Warszawa, 1956. – S.5.
7. Gliwic H. Material ludzki w gospodarce światowej. – Warszawa, 1934. – T. I. – S.230.
8. Śladkowski W. Polska diaspora we Francji 1871-1999 // Polska diaspora. – Kraków, 2001. – S.181.
9. Danielewicz J. Francja i odradzające się Państwo Polskie (1914 – 1925) // Polska – Francja. Dziesięć wieków związków politycznych, kulturalnych i gospodarczych. – Warszawa, 1983. – S.371.
10. Janowska H. Polska emigracja zarobkowa we Francji (1919-1939). – Warszawa, 1964. – S.61.
11. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (далі – DzU RP). – Warszawa, 1920. – №.41. – Poz.246.
12. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (далі – AAN, MSZ), Materjały na Międzynarodową Konferencję Gospodarczą, sygn.9889, str.9.
13. Jabłoński H. Powstanie drugiej Rzeczypospolitej Polskiej // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 1958. – q 4. – S.105.
14. DzU RP. – 1920. – q.41. – Poz. 246.
15. Ibid. – 1923. – q.48. – Poz. 329.
16. Biuletyn Urzędu Emigracyjnego w sprawach migracji i osadnictwa. – Warszawa, 1928. – 15 czerwca.
17. Центральний державний історичний архів (далі – ЦДІА) України у Львові, ф. 422 (Експозитура Еміграційного управління у Львові), оп.1, спр. 39, арк. 11 – 13.
18. Śladkowski W. Polacy we Francji. – Lublin, 1985. – S.144.
19. Rozwadowski J. Emigracja polska we Francji. Europejski ruch wychodźczy. – S.91.
20. Biuletyn Urzędu Emigracyjnego w sprawach migracji i osadnictwa. – 1925. – 31 stycznia.
21. Janowska H. Polska emigracja zarobkowa we Francji (1919-1939). – S.71.
22. ЦДІА України у Львові, ф. 802 (Державне управління посередництва праці у Львові), оп. 1, спр. 205, арк. 7.
23. AAN, MSZ, Międzynarodowe Towarzystwo Osadnicze S.A. w Warszawie, sygn.9840, str.1; DzU RP. – 1933. – № 84. – Poz. 621.
24. Качараба С. Роль мореплавних компаній та їх агентури в еміграційному русі на Західній Україні (1919-1939) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип.35-36. – С. 282.
25. Iwanowski S., Mamrot K. Prawo o emigracji w Polsce. – Warszawa, 1929. – S. 43.
26. Wychodźca (Warszawa). – 1924. – 10 lutego.
27. ЦДІА України у Львові, ф. 422, оп. 1, спр. 410 б, арк. 162 зв.
28. Там само, ф. 802, оп. 1, спр. 211, арк. 3.
29. Там само, ф. 146 (Галицьке намісництво), оп. 8, спр. 4881, с. 1-2.
30. Там само, спр. 371, арк. 2 зв.
31. Krzywicki L. Szkice z historii wychodźstwa // Kwartalnik Instytutu naukowego do badań emigracji i kolonizacji. – Warszawa, 1928. – T.1-2. – S. 381-382.
32. Robotnik. – Warszawa, 1924. – 26 sierpnia.
33. Janowska H. Polska emigracja zarobkowa we Francji (1919 – 1939). – S.72.
34. ЦДІА України у Львові, ф. 422, оп. 1, спр. 17, арк. 5.
35. Robotnik. – 1924. – 26 sierpnia.
36. Emigrant do Francji i we Francji. – 1929. – Luty-Marzec.
37. Czerwińska W. Polska Żegluga morska w latach II Rzeczypospolitej. – Gdańsk, 1971. – S.20.
38. Kołodziej E. Wychodźstwo zarobkowe z Polski (1918-1939). – Warszawa, 1982. – S.100.
39. Громадський голос (Львів). – 1923. – 14 липня.
40. Pamiętniki emigrantów. Francja. – Warszawa, 1939. – S.666.
41. Rozwadowski J. Emigracja polska we Francji. Europejski ruch wychodźczy. – S.101.

42. ЦДІА України у Львові, ф. 802, оп. 1, спр.344, арк.2 зв.
43. Janowska H. Polska emigracja zarobkowa we Francji (1919-1939). – S.74.
44. Тернопільський обласний державний архів (далі – ТОДА), ф.2 (Кременецьке повітове староство), оп.2, спр.98, арк.44.
45. AAN, MSZ, Notatka w sprawie polityki emigracyjnej, sygn.9898, str.121.
46. ЦДІА України у Львові, ф. 802, оп. 1, спр.366, арк. 1 – 4.
47. Janowska H. Polska emigracja zarobkowa we Francji (1919-1939). – S.74.
48. ЦДІА України у Львові, ф. 802, оп.1, спр. 371, арк. 1 зв.
49. Діло. – 1929. – 27 березня.
50. ЦДІА України у Львові, ф.344 (Українське національно-демократичне об'єднання), оп.1, спр.519, арк.1.
51. Свобода (Львів). – 1927. – 2 січня.
52. ЦДІА України у Львові, ф.422, оп.1, спр.3037, арк.1 – 2 зв., 5,18.
53. БОГА, ф.1 (Полесское воеводское управление. г.Брест), оп.4, д. 1335, с.109.
54. ТОДА, ф.2, оп.2, спр.98, арк.8.
55. Діло. – 1938. – 20 вересня.
56. БОГА, ф.1, оп.4, д.1344, с.13; ТОДА, ф, оп.2, спр.98, арк.21.
57. БОГА, ф.1, оп.4, д.1335, с.87.
58. Wychodźca. – 1925. – 29 marca.
59. ЦДІА України у Львові, ф. 802, оп.1, спр. 360, арк.11 зв.
60. БОГА, ф.1, оп.4, д.1337, с.82.
61. ЦДІА України у Львові, ф.802, оп.1, спр.207, арк.1.
62. Ajnenkiel A. Od rządów ludowych do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polski 1918-1926. – Warszawa, 1986. – S.149-197.
63. Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1927. – S.101.
64. Качараба С. Вплив законодавства США на українську еміграцію (1919-1939) // Питання історії України. Збірник наукових статей. – Чернівці, 2000. – Т.4. – С. 171-172.
65. Громадський голос. – 1922. – 14 жовтня.
66. ЦДІА України у Львові, ф.802, оп.1, спр.207, арк.1.
67. Там само, спр. 318, арк.1 – 29; спр. 321, арк. 1 – 29; спр. 333, арк. 1 – 48.
68. Там само. – 1923. – 29 грудня.
69. Wychodźca. – 1923. – 11 marca.
70. ЦДІА України у Львові, ф.802, оп.1, спр.344, арк. 1 – 35; Wychodźca – 1924. – 20 stycznia.
71. Там само, ф. 422, оп. 1, спр. 371, арк. 1 зв.
72. Archiwum Państwowy w Krakowie, Starostwo Grodzkie Krakowskie (äřel – APK SGK), Wskazówki dla emigrantów chcących wyjechać do Francji, sygn. 411, str.1.
73. Jurkiewicz S. Polski ruch migracyjny, jego organizacja i zamierzenia na najbliższą przyszłość. – Warszawa, 1929. – S.30.
74. Dzwonkowski SAK R., Śladkowski W. Polonia francuska // Polonia w Europie. Praca zbiorowa pod redakcją Barbary Szydłowskiej-Ceglowej. – Warszawa, 1992. – S.376.
75. Praca i opieka społeczna. – Warszawa, 1927. – Z.I-II. – S.181.
76. Вільна думка. – Луцьк. – 1925. – 9 серпня, 6 вересня.
77. ЦДІА України у Львові, ф.422, оп.1, спр.410 б, арк.162 зв.
78. Przegląd Podolski. – Tarnopol. – 1925. – 26 lutego.
79. Szawleski M. Kwestja emigracji w Polsce. – Warszawa, 1927. – S.119.
80. AAN, MSZ, Materjaly na Międzynarodową Konferencje Gospodarczą, sygn.9889, str.84.
81. Statystyka Pracy. – Warszawa, 1927. – S.126.
82. Rozwadowski J. Emigracja polska we Francji. Europejski ruch wychodźczy. – S.163.
83. Przegląd Emigracyjny. – Warszawa, 1926. – Z.1. – S.183.
84. Rozwadowski J. Emigracja polska we Francji. Europejski ruch wychodźczy. – S.164.
85. Derengowski J. Przegląd międzynarodowy bezrobocia 1921-1931 // Statystyka Pracy. – 1932. – Z.IY. – S.368.

86. Statystyka Pracy. – 1932. – Z.I. – S.102-103.
87. Pańkiewicz M. Polska a emigracja // Kwartalnik Instytutu naukowego do badań emigracji i kolonizacji. – Warszawa, 1929. – T.1. – S.13.
88. Kurier Warszawski. – 1928. – 16 kwietnia.
89. Miłosz Cz. Rodzinna Europa. – Paryż, 1959. – S.149.
90. Український емігрант. – Львів, 1927. – 1 квітня.
91. Рубинский Ю. Тревожные годы Франции. Борьба классов и партий от Версаля до Мюнхена. – С. 134.
92. Kurier Warszawski. – 1928. – 12 stycznia.
93. Statystyka Pracy. – 1932. – Z.I. – S.103.
94. Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – 1930. – S.32.
95. Statystyka Pracy. – 1932. – Z.I. – S.103.
96. Derengowski J. Przegląd międzynarodowy bezrobocia 1921-1931. – S.368.
97. Chełmicki T. Powrót wychodźców z Francji w latach 1935 i 1936 // Statystyka Pracy. – 1937. – Z.IY. – S.232.
98. Державний архів Львівської області, ф.1 (Львівське воєводське управління), оп. 3, спр. 224, арк. 59.
99. Niemyska-Hessen M. Remigracja z Francji w dobie kryzysu. – Warszawa, 1939. – S.42.
100. Brożek A. Polityka imigracyjna w państwach docelowych emigracji polskiej (1850-1939) // Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XYIII – XX w.) Pod redakcją Andrzeja Pilcha. – Warszawa, 1984. – S.135.
101. Statystyka Pracy. – 1933. – Z.I. – S.45.
102. Pamiętniki emigrantów. Francja. – S.11.
103. Niemyska-Hessen M. Remigracja z Francji w dobie kryzysu. – S.46.
104. Chełmicki T. Powrót wychodźców z Francji w latach 1935 i 1936. – S.232.
105. Ibid. – S.54.
106. Statystyka Pracy. – 1936. – Z.I. – S.53.
107. AAN, MSZ, Raport Ambasady RP w Paryżu z 25 lipca 1936 r., sygn.3916, str.20-21.
108. Statystyka Pracy. – 1937. – Z.I. – S.68.
109. AAN, MSZ, Międzynarodowe Towarzystwo Osadnicze S.A. w Warszawie, sygn.9895, str.80-81.
110. БОГА, ф.2082 (Пинский отдел Эмиграционного синдиката), оп.1, д.44, с.41.
111. Statystyka Pracy. – 1939. – Z.I. – S.38.
112. Kołodziej E. Dzieje Polonii w zarysie 1918-1939. – Warszawa, – 1991. – S.139.
113. Szawleski M. Kwestja emigracji w Polsce. – Warszawa, 1927. – S.126.
114. Krysiński A. Tendencje rozwojowe ludności Polski pod względem narodowościowym i wyznaniowym w dobie powojennej // Sprawy narodowościowe. – Warszawa, 1931. – № 2 – 3. – S. 215.
115. Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1927. – S.98.
116. Волинський обласний державний архів (далі – ВОДА), ф.46 (Волинське воєводське управління), оп.2, спр.594, арк.12.
117. Śladkowski W. Polska diaspora we Francji 1871-1999. – S.182.